

УДК 342.722.1

СТВЕРДЖУВАЛЬНІ ДІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРИНЦИП РІВНОСТІ

Ганна ЖУРАВЛЬОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного права
Запорізького національного університету

SUMMARY

Based on the distinction between positive obligations and affirmative action of the state in article are reveals features of measures to ensure the principle of equality. Argues that affirmative action of the state aimed at alignment of capabilities of certain categories of persons compared to others, and must comply with democratic legitimating, providing a balance of interests in a heterogeneous society.

Key words: affirmative action of the state, non-discrimination, positive discrimination, positive obligations of the state, principle of equality.

АНОТАЦІЯ

На основі розмежування понять позитивних обов'язків і стверджувальних дій держави у статті розкриваються особливості заходів щодо забезпечення принципу рівності. Наводяться аргументи, що стверджувальні дії держави спрямовані на вирівнювання можливостей окремих категорій осіб порівняно з іншими й мають відповідати вимогам демократичної легітиматії, забезпечуючи баланс інтересів у неоднорідному суспільстві.

Ключові слова: заборона дискримінації, позитивна дискримінація, позитивні обов'язки держави, принцип рівності, стверджувальні дії держави.

Постановка проблеми. Сталий розвиток суспільної, правової думки, політичної теорії реалізується шляхом утвердження всебічної рівності та вільного доступу не лише до декларування власних прав, а й до фактичного та неупередженого втілення їх у життя. Однак прийняття та затвердження на найвищому рівні прав і механізму їх реалізації може призвести до протилежного ефекту – дискримінаційного положення інших осіб або верств населення. З метою усунення цих колізій і розбіжностей поступово виникла доктрина позитивної дискримінації, або стверджувальних дій держави.

Актуальність теми. Історичні підвалини формування доктрини стверджувальних дій держави тривалий час були такими, що зберігалися та процесуально укорінювалися ті чи інші форми дискримінації з множинністю цenzів (вікового, расового, релігійного, статевого, за гендерною ознакою тощо). З погляду психології наявність вищезазначених стереотипів і уявлень є цілком логічною, позаяк витікає із самого змісту людської еволюції. Однак виходячи з того, що сучасний розвиток людського суспільства та суспільної думки вийшов на якісно новий рівень, імперативом стає дотримання всіх без винятку прав, незалежно від певних уподобань тих чи інших верств населення у тій чи іншій сфері. Виходячи з усього вищезазначеного, доктрина стверджувальних дій держави та позитивна дискримінація є індикатором завершеності розвитку сучасного світового суспільства як найдосконалішої в конкретний момент системи, що й надалі буде переживати структурні зміни на шляху запровадження справедливості в розумінні найкращих класиків суспільної думки з позиції реалізації гуманістичного принципу «кожному за потребами, від кожного по можливості».

Метою статті є розкриття (на основі розмежування понять позитивних обов'язків і стверджувальних дій держави) особливостей заходів із забезпечення принципу рівності. З приводу цього наведені аргументи на користь того, що стверджувальні дії держави спрямовані на вирівнювання можливостей окремих категорій осіб порівняно з іншими й мають відповідати вимогам демократичної легітиматії, забезпечуючи баланс інтересів у неоднорідному суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Г. Христової, позитивна дискримінація (або так звана «реверсна» дискримінація – англ. «reverse discrimination») передбачає можливість застосування спеціальних юридичних заходів (так званих позитивних дій, англ. «positive actions», «temporary special measures», «specific measures or affirmative actions»), які спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями різних категорій осіб реалізовувати рівні права через усталені стереотипи, практики чи традиції, що склалися в суспільстві, і виконують функцію правової компенсації для певних категорій осіб із метою якнайшвидшої ліквідації наслідків соціальної нерівності [1, с. 77].

Доктрина стверджувальних дій держави (affirmative actions) як системи засобів подолання несприятливих наслідків для певних категорій осіб, які знаходяться в менш сприятливому становищі порівняно з іншими категоріями осіб, походить з американського права. Як зазначає Р. Сендерс, такі спеціальні заходи держави в США були спрямовані проти расової дискримінації, зокрема, сегрегації у сфері освіти й для усунення її наслідків, а потім поширилися на інші соціальні групи, які потребували захисту [2, с. 369–372]. На прикладі заходів держави щодо усунення расової дискримінації у сфері юридичної освіти автор наводить аргументи щодо допустимості й обґрунтованості вжиття заходів щодо забезпечення рівних умов для отримання освіти. Окрім расової дискримінації, стверджувальні дії держави в США спрямовані проти дискримінації щодо гендеру, релігії, сексуальної орієнтації, проти дискримінації людей із фізичними вадами тощо. Також є відповідні програми для атлетів, жителів окремих штатів, дітей та інших подібних категорій [3, с. 5].

Існує декілька заходів для боротьби з дискримінацією, що включають:

- а) юридичні дії задля забезпечення дотримання права на недопущення дискримінації;
- б) освітні програми, що підвищують обізнаність у механізмах упереджень і нетерпимості, їхньому впливі на дискримінацію та пригнічення людей, а також сприяють розумінню різноманітності та заохочують терпимість;

в) діяльність громадянського суспільства, що засуджує дискримінацію й упередженість, протидіє злочинам на ґрунті ненависті та мовної ворожнечі, надає допомогу жертвам дискримінації або сприяє змінам у законодавстві.

Структурна дискримінація базується на способі організації суспільства. Сама система суспільних відносин може ставити певні групи людей у невідгідне становище. Структурна дискримінація реалізується через норми, процедури, форми відносин і поведінки, які створюють перешкоди для досягнення реальної рівності або рівних можливостей.

Структурна дискримінація часто проявляється у вигляді інституційної упередженості, механізмів, які постійно діють на користь однієї групи й дискримінують іншу або інші. Це такі випадки, коли дискримінація є не результатом переконань індивідуума про людину або групу людей, а дій інституційних, правових, організаційних та інших структур. Щоб побороти структурну дискримінацію, треба зробити її видимою, оскільки ми часто звикаємося з нею як із чимось самоочевидним і беззаперечним [4].

Наявність структурної дискримінації перешкоджає державі обрати політику, яка розглядає не тільки правову базу, але й інші стимули з урахуванням моделей поведінки й роботи різних установ. Освіта в галузі прав людини може бути одним із варіантів вирішення цієї проблеми. У деяких випадках преференційне або позитивне ставлення до людей, що належать до певних груп, може бути застосоване як спроба пом'якшити ситуацію або відшкодувати збитки, завдані структурною дискримінацією. Стверджувальні дії, які іноді називають позитивною дискримінацією, не тільки дозволяються, але навіть вітаються як протидія нерівності. Наприклад, економічні відмінності між сільськими й міськими районами можуть зумовити різний рівень доступу до послуг. Це може призвести до нерівності, якщо не вжити особливих дій, щоб урівноважити вплив початкового економічного дисбалансу. У таких випадках преференційне ставлення необхідне, щоб забезпечити реальну рівність, а не спричинити нерівність.

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації передбачає, що програми стверджувальних дій можуть знадобитися країнам, які ратифікували Конвенцію, щоб виправити систематичну дискримінацію. Але такі заходи «ні в якому разі не тягнуть за собою збереження нерівних або особливих прав для різних расових груп після досягнення цілей, задля яких вони були введені» [5]. Кожен із нас належить до декількох соціальних груп.

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок передбачає, що держави-учасники покликані вжити тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками та жінками. Це не вважається дискримінаційним, проте ні в якому разі не має тягнути за собою збереження нерівноправних або диференційованих стандартів; ці заходи повинні бути скасовані, коли будуть досягнуті цілі рівних можливостей і рівноправних відносин (стаття 4). Як зазначає Г. Спенн, судовий захист соціальних і економічних прав колишніх афроамериканців, які були звільнені з рабства після Громадянської війни, одразу не набув поширення (The Civil Rights Case), як і сегрегація в освітніх закладах (справа «Plessy v. Ferguson»). Приблизно тими ж мотивами користувався Верховний суд США під час вирішення питання про інтернування американців японського походження під час Другої світової війни («Korematsu v. United State») [3, с. 6–7]. Лише в справі Брауна Верховний суд США зміг переглянути свій підхід щодо сегрегації, заклавши правові засади для майбутньої доктрини стверджувальних дій держави.

Правові засади вирівнювання можливостей різних категорій осіб, зумовлені об'єктивними обставинами та на-

гальною необхідністю, передбачено Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації» [6], який визначає їх через категорію «позитивні дії». Позитивні дії держави – це спеціальні тимчасові заходи, що мають правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності в можливостях для особи та/або групи осіб реалізовувати на рівних підставах права й свободи, надані їм Конституцією й законами України. Це поняття дещо споріднене із поняттям позитивних обов'язків держави, але воно має дещо відмінні конотації, які пов'язані насамперед із вимогою рівного, а не диференційованого ставлення до різних категорій осіб, як це має місце з позитивними діями.

Водночас проблема згаданого Закону полягає в тому, що він містить складники загального принципу рівності й заборони дискримінації. Це передбачає, що в процесі застосування Закону можуть виникати колізії з іншими законодавчими актами, які містять конкретні приписи (норми права). Принципи права визначають певні вимоги щодо змісту правових норм і їх застосування. Як стверджується в працях науковців, це випливає зі співвідношення належного й нормативного в праві [7, с. 147]. Натомість на практиці принципи права часто ігноруються, а надається перевага в застосуванні конкретних приписів закону.

Ужиття державами-учасниками спеціальних заходів, спрямованих на охорону материнства, включаючи заходи, що містяться в цій Конвенції, не вважається дискримінаційним. Згідно із Законом України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» [8] визнається, що позитивні дії – це спеціальні тимчасові заходи, спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією й законами України (стаття 1). Далі наголошується, що державна політика щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків спрямована на застосування позитивних дій (стаття 3), установлюється заборона дискримінації за ознакою статі (стаття 6). Не вважаються дискримінацією за ознакою статі застосування позитивних дій із метою досягнення збалансованого представництва жінок і чоловіків на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування з урахуванням категорій посад службовців (стаття 11). Жінкам і чоловікам забезпечуються рівні права та можливості в працевлаштуванні, кар'єрі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці. Роботодавець зобов'язаний здійснювати позитивні дії, спрямовані на досягнення збалансованого співвідношення жінок і чоловіків у різних сферах трудової діяльності, а також серед різних категорій працівників (стаття 17).

Такі стандарти забороняють дискримінацію за ознакою статі й захищають і жінок, і чоловіків від поведінки, яке базується на нерівних, невинуватих і несправедливих відмінностях. Зокрема, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок приділяє основну увагу запобіганню дискримінації щодо жінок. Тому підкреслюється, що жінки в минулому й зараз дискримінувалися в різних формах саме тому, що вони – жінки. Тобто спеціальні тимчасові заходи спрямовані на подолання дискримінації в минулому та створення рівних стартових умов для обох груп. Статті 1–5 і 24 Конвенції вказують на три зобов'язання, які повинні здійснюватися комплексно й виходити за межі формального правового аспекту. Перше зобов'язання – забезпечення відсутності прямої чи непрямої дискримінації щодо жінок у законодавстві й забезпечення захисту жінок від дискримінації з боку державної влади, судових органів, організацій, підприємств і осіб будь-якої форми власності за допомогою санкцій та інших засобів. Друге зобов'язання полягає в покращенні фактичного становища жінок шляхом здійснення конкретних і ефектив-

них стратегій і програм. Третє зобов'язання держав-членів стосується вирішення проблем, пов'язаних із відносинами між чоловіками й жінками, а також із гендерними стереотипами, які негативно впливають на жінок не лише через дії окремих осіб, а й унаслідок застосування законодавства й учинення окремих дій із боку організацій незалежно від форм власності.

Спеціальні заходи в їх коректному, компенсаційному й заохочувальному сенсі часом прирівнюються до таких термінів, як «установлення квот», «позитивні дії», «позитивні заходи», «зворотна дискримінація» й «позитивна дискримінація». Так, термін «установлення квот» використовується в США й у низці документів ООН, тоді як термін «позитивні дії» зараз широко використовується в Європі, а також у багатьох документах ООН.

Цей же термін використовується тепер і в законодавстві України (стаття 1 Закону «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків»). Термін «позитивні дії» в міжнародному праві щодо прав людини використовується ще в одному значенні – «позитивні державні дії». У цьому контексті термін «позитивні дії» видається двозначним, бо його значення не обмежується тимчасовими спеціальними засобами п. 1 ст. 4 Конвенції. Терміни «зворотна дискримінація» й «позитивна дискримінація» критикуються як недоречні. Водночас слід зазначити, що поняття позитивних обов'язків держави є структурним елементом будь-якого суб'єктивного публічного права. Наприклад, обмеження будь-якого суб'єктивного публічного права здійснюється виключно на основі судового рішення [9, с. 72]. До одного з основних позитивних обов'язків держави належать гарантії незалежного й безстороннього судового розгляду справи, у нашому контексті – забезпечення судового захисту порушеного права.

Дії, спрямовані на створення загальних умов, що гарантують громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права жінок і дівчат і передбачають забезпечення їх життя за відсутності дискримінації, не слід називати тимчасовими спеціальними заходами. Важливо зважати на кожну складову частину терміна. Тимчасові заходи повинні мати тимчасовий характер, а тривалість здійснення того чи іншого заходу має визначатися його функціональним результатом, а не попередньо встановленим часовим проміжком. Ці заходи слід припинити, коли бажані результати досягнуті і їх вдається підтримувати протягом певного часу. Застосування до жінок та інших груп спеціальних заходів обґрунтовується необхідністю, виходячи із міркувань слабкості жінок, оскільки вони потребують спеціальних заходів для забезпечення їхньої конкуренції з чоловіками й участі в різних сферах життя суспільства. Проте реальне значення терміна «спеціальні» полягає в тому, що ці заходи розраховані на досягнення конкретної мети. Термін «заходи» охоплює широке коло законодавчих, виконавчих, адміністративних та інших директивних документів, стратегій і практичних заходів. Це можуть бути інформаційні програми, нові або перерозподілені ресурси, режим привілеїв, цільовий прийом на роботу й підвищення на посадах, системи квот тощо. Вибір залежить від конкретних умов і мети, на досягнення якої спрямовані тимчасові спеціальні заходи. Позитивні дії – це водночас і інструментарій, і концепція. Проте ця концепція часто тлумачиться неправильно, а в якості практичного інструментарію використовується недостатньо. Очевидно, що багато людей (включно з тими, хто приймає рішення) вірять, що позитивні дії просувають одних за рахунок інших. Але це не так, бо справжня мета позитивних дій – це рівна повага гідності. Позитивні дії – це термін, який використовується для опису юридичної практики в національному законодавстві,

метою якої є створення рівних можливостей для груп, що в минулому були виключені з окремих сфер суспільного життя (або ставлення до них було несправедливим) [10]. Такі дії виражають реалізацію державою своїх позитивних обов'язків щодо забезпечення прав і свобод людини в рамках реалізації антидискримінаційних заходів. Однак запровадження таких заходів має відповідати вимогам демократичної легітимації, що передбачає додержання принципу пропорційності. Принцип пропорційності застосовується для захисту прав меншості від довільних рішень більшості з метою забезпечення балансу інтересів. Такі заходи мають бути засновані на законі, переслідувати легітимну мету за допомогою доречних і достатніх засобів, а їхнє життя повинне мати нагальний характер, оскільки іншими заходами легітимної мети досягти складно [11, с. 23–26].

Водночас під час захисту прав людей із особливими потребами підлягають гарантуванню також їхні законні очікування, що випливають із законодавчого визнання певних прав, які забезпечують доступ до певних матеріальних і духовних благ. У справі за позовом приватної особи до Кабінету Міністрів України та Державної служби кінематографії [12] предметом спору стали питання щодо зобов'язання вчинити дії та визнання бездіяльності проти-правною. Предметом спору було виконання уповноваженими органами держави дій, зокрема:

- невідкладно затвердити й увести в дію порядок доступу інвалідів по слуху до засобів масової інформації шляхом субтитрування та/або здійснення сурдоперекладу інформаційних і тематичних телепрограм, кіно-, відеофільмів;

- невідкладно внести зміни до Положення про державне посвідчення на право розповсюдження й демонстрування фільмів, яким, зокрема, передбачити як обов'язкову умову для права розповсюдження й демонстрування всіх видів вітчизняних та іноземних фільмів наявність субтитрування державною мовою;

- заборонити Державній службі кінематографії видавати державні посвідчення на право розповсюдження й демонстрування всіх видів вітчизняних та іноземних фільмів без наявності субтитрування державною мовою;

- визнати протиправною бездіяльність Кабінету Міністрів України, яка полягає у відсутності створення сприятливих умов для доступу осіб з обмеженими фізичними можливостями до інформаційного простору, зокрема шляхом адаптації інформаційно-комунікаційних систем до потреб людей із вадами слуху, а також у відсутності інформаційних і культурно-освітніх телепрограм із сурдоперекладом і титруванням;

- визнати протиправною бездіяльність Кабінету Міністрів України щодо невиконання вимог Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», що полягають у відсутності порядку й умов доступу інвалідів зі слуху до засобів масової інформації шляхом титрування та здійснення сурдоперекладу на дактильно-жестову мову глухих інформаційних і тематичних телепрограм, кіно-, відеофільмів.

Суд, посилаючись на Конвенцію про права інвалідів від 13 грудня 2006 р. і Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», на принцип юридичної визначеності та рішення Суду ЄС у справі «Yvon van Duyn v. Home Office» [13], указує, що зазначений принцип не дозволяє державі посилатися на недосконалість певного нормативного акта, який визначає механізм реалізації прав і свобод громадян, закріплених у конституційних та інших актах. Принцип юридичної визначеності означає, що зацікавлені особи повинні мати змогу покладатися на зобов'язання, узяті державою, навіть якщо такі зобов'язання містяться в законодавчому акті, який загалом не має автоматичної прямої дії. Така дія зазначеного принципу пов'язана

зана з іншим принципом відповідальності держави, який полягає в тому, що держава не може посилається на власне порушення зобов'язань для уникнення відповідальності. Якщо держава чи орган публічної влади схвалили певну концепцію (наприклад, забезпечення інвалідам зі слуху доступу до засобів масової інформації шляхом титрування та здійснення сурдоперекладу на дактильно-жестову мову глухих інформаційних і тематичних телепрограм, кіно-, відеофільмів), така держава чи орган вважатимуться такими, що діють протиправно, якщо вони відступлять від цієї політики чи поведінки, зокрема, щодо фізичних осіб без завчасного повідомлення про зміни в такій політиці чи поведінці, оскільки схвалення такої політики чи поведінки дало підстави для виникнення обґрунтованих сподівань у фізичних осіб (у спірних правовідносинах осіб із вадами слуху) стосовно подержання державою чи органом публічної влади такої політики чи поведінки.

Таким чином, суд виклав своє бачення системи заходів, які зобов'язана вжити держава задля забезпечення доступу осіб із вадами слуху до перегляду інформаційних і тематичних телепрограм, кіно-, відеофільмів. У такий спосіб держава має через уповноважені органи забезпечити рівність можливостей для осіб із вадами слуху.

Стверджувальні дії у сфері освіти й охорони праці покладаються на державу. Позитивні обов'язки держави дозволяють забезпечувати рівність можливостей, тоді як стверджувальні дії (affirmative action) забезпечують рівність результатів. Якщо говорити про приклади стверджувальних дій, то в працевлаштуванні це може стосуватися насамперед цільового прийому на роботу, аніж просто навчання та просування в кар'єрі. У міжнародних документах, спрямованих проти дискримінації, зазначені також «позитивні обов'язки», про які ми вже згадували раніше. Таке поняття частіше стосується обов'язків, покладених в основному на державні органи влади, активно просувані рівність. Ці органи зобов'язані просувати рівність можливостей для окремих груп. Концепція рівності можливостей іде далі, ніж концепція недискримінації, тому обов'язки змінюються від негативних до позитивних. За наявності позитивних обов'язків відповідні органи мають робити більше, ніж просто забезпечувати відсутність дискримінації [8].

Висновки. Утвердження доктрини стверджувальних дій держави та пов'язаного з нею інституту позитивної дискримінації як загальноправового й такого, що має бути обов'язково прийнятим членами демократичного співтовариства, є позитивною рисою сучасного розвитку суспільної думки та юридичної науки. Це дасть змогу знайти нові шляхи подолання вкоріненого механізму дискримінації за певними ситуаційними та зазвичай сталими цензами, такими як віковий, релігійний, майновий, расовий, гендерний тощо.

Дискримінація є своєрідною зворотною стороною медалі принципу рівності, оскільки вона визначає певні вимоги до дій держави, які не мають призводити до порушення рівності. У цьому контексті позитивна дискримінація втілюється через послідовність позитивних дій держави, спрямованих на вирівнювання можливостей окремих категорій осіб, пов'язаних зі структурними обмеженнями, які

існують у суспільстві з його інституціями, процедурами й правилами. Тому запровадження таких заходів має відповідати засадам пропорційності, тобто ці заходи мають бути засновані на законі, необхідними в демократичному суспільстві та досягати суспільно значущої мети за допомогою доречних і достатніх засобів. На відміну від позитивних обов'язків держави, які є невід'ємним елементом структури суб'єктивного публічного права, стверджувальні дії держави спрямовані на вирівнювання можливостей окремих категорій осіб порівняно з іншими й мають відповідати вимогам демократичної легітиматії, забезпечуючи баланс інтересів у неоднорідному суспільстві.

Список використаної літератури:

1. Христова Г. Питання заборони та протидії дискримінації : методичні рекомендації для юристів / Г. Христова. – К. : Рада Європи, 2015. – 112 с.
2. Sanders R. A Systemic Analysis of Affirmative Action in American Law School / R. Sander // Stanford Law Review. – 2004. – Vol. 57. – P. 367–483.
3. Spann G. The Law of Affirmative Action : Twenty-five Years of Supreme Court Decisions on Race and Remedies / G. Spann. – NY University Press, 2000. – 317 p.
4. Discrimination and intolerance [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance>.
5. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_207.
6. Про засади запобігання та протидії дискримінації : Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.
7. Горобець К. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс : [монографія] / К. Горобець. – Одеса : Фенікс, 2013. – 218 с.
8. Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08 вересня 2005 р. № 1263 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.
9. Савчин М. Права людини у світлі конституційної реформи / М. Савчин // Український часопис міжнародного права. – 2015. – Спецвипуск. Міжнародне право і Конституція України. – С. 67–79.
10. Суслowa О. Позитивні дії (коротко про знайоме незнайоме) / О. Суслowa // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.empedu.org.ua/sites/default/files/positive_actions_info_booklet.pdf.
11. Petersen N. Proportionality and Judicial Activism. Fundamental Rights Adjudication in Canada, Germany and South Africa / N. Petersen. – Cambridge University Press, 2017. – 258 p.
12. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 12 серпня 2010 р. у справі № 2а-4637/10/2670 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10807990>.
13. Case 41/74 van Duyn v. Home Office.
14. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06 вересня 2012 р. № 5207 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.